

University of Tehran
Faculty of Theology and Islamic Studies

Iranian Journal for the History of Islamic Civilization

Print ISSN: 2228 - 7906

Online ISSN: 2645 - 5110

Comparative Study of the Texts on the Mihrabs of Iranian Grand Mosques (From the Abbasid to the End of the Qajar Period)

Fatemeh Soleymani¹ , Samad Samaniyan²

1. M.A. Department of in Handicrafts, Farabi International Campus, Art University, Tehran, Iran (Soleymani2.r@gmail.com)

2. Corresponding Author, Professor, Department of Faculty of Applied Arts, Art University, Tehran, Iran (Samanian@art.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 23 February 2025
Received in revised form:
12 June 2025
Accepted: 03 September 2025
Published online:
16 November 2025

Keywords:

*Grand Mosque Decorations,
Mihrab,
Religious Mihrab Writing,
Mihrab Inscriptions*

ABSTRACT

Inscriptions remaining from the beginning of the Islamic era across Iran hold high esteem, preserving the beliefs and thoughts of the people. Inscriptions placed on the mihrabs (prayer niches) of mosques are among the most important elements of these structures, and studying their content reveals some of these beliefs. This research was conducted with the aim of examining the mihrab texts from the Abbasid period to the end of the Qajar era. The question raised is: "What texts and themes do the inscriptions contain, and what changes did they undergo during the period under study?" To identify the mihrab inscriptions, after identifying the country's Grand Mosques, 21 mihrabs were selected as the basis for analysis and comparison. The research method is descriptive-comparative, and data collection was carried out through library studies and field visits. The results indicate that the content of the mihrabs is a blend of Qur'anic verses, hadiths, dhikr (remembrance of God), supplications, creedal phrases, and poetry. Despite the long time span between the creation of the works, the change in ruling dynasties, and based on the samples of verses and narrations, the frequency of use of *Suras Āli 'Imrān, al-Isrā', Āyat al-Kursī, al-Jumu'ah, and al-Mu'minūn* was observed to be relatively similar, suggesting the importance of their themes among Muslims. After the Saffarid period, hadiths related to the importance of prayer and the mosque, the hadith of the Ten Promised Paradise, and the hadith of *Jābir* appeared on the surfaces of the mihrabs. Mention of God's names and phrases exalting the Prophet and the Imams had the largest share in the mihrab writings. For the first time in the Safavid and Qajar periods, the inclusion of couplets and poems with themes mentioning the Imams and describing the mosque was observed.

Cite this article: Soleymani, F. & Samaniyan, S. (2025). Comparative Study of the Texts on the Mihrabs of Iranian Grand Mosques (From the Abbasid to the End of the Qajar Period). *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 58(1), 218-246. DOI: 10.22059/jhic.2025.390936.654560

© The Author(s).
DOI: 10.22059/jhic.2025.390936.654560

Publisher: University of Tehran Press.

مطالعه تطبیقی متون محراب مساجد جامع ایران (دوره عباسی تا پایان قاجار)^۱

فاطمه سلیمانی^۱، صمد سامانیان^۲

۱. کارشناس ارشد صنایع دستی، پردیس بین‌المللی فارابی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. رایانامه: Soleymani2.r@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. رایانامه: Samanian@art.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵ کلید واژه‌ها: تزئینات مساجد جامع، محراب، نوشتار مذهبی، محراب، کتیبه‌های محراب.	کتیبه‌های به‌جای مانده از آغاز دوره اسلامی در سراسر ایران از منزلت والایی برخوردارند که عقاید و اندیشه مردمان را در خود حفظ کرده است. کتیبه‌هایی که بر محراب مساجد کار شده‌اند جزو عناصر مهم این بناها هستند و مطالعه محتوای آن‌ها بخشی از این عقاید را آشکار می‌سازد. این پژوهش با هدف بررسی متون محراب دوره عباسی تا پایان قاجار صورت پذیرفته و این پرسش مطرح است که «کتیبه‌ها از چه متن و مضامینی برخوردارند و در طول دوره مورد بررسی با چه تغییراتی مواجه بوده‌اند؟». برای شناخت محراب‌نوشته‌ها بعد از شناسایی مساجد جامع کشور، ۲۱ محراب به عنوان پایه تحلیل و تطبیق انتخاب شد. روش تحقیق، توصیفی - تطبیقی بوده و شیوه جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بازدید میدانی صورت گرفته است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که محتوای محراب‌ها تلفیقی از آیات قرآن، احادیث، اذکار، ادعیه، عبارات اعتقادی و اشعار است. به‌رغم فاصله زمانی زیاد بین ساخت آثار، تغییر دوره‌های حکومتی و با توجه به نمونه‌های آیات و روایات، تعدد تکرار استفاده از سوره‌های آل عمران، اسری، آیت الکرسی، جمعه و مؤمنون نسبتاً همانند دیده شد که می‌توان به اهمیت موضوع آن در بین مسلمین پی برد. پس از دوره صفاری احادیثی در رابطه با اهمیت نماز و مسجد، حدیث عشره مبشره و حدیث جابر بر پهنه محراب‌ها نمودار گشته است. ذکر اسمی خداوند و عبارات تجلیل از پیامبر و امامان بیشترین سهم را در نوشتار محراب‌ها داشته‌اند. برای نخستین بار در دوره صفوی و قاجار ورود ابیات و اشعار با موضوع یادکرد امامان و وصف مسجد مشاهده شده است.
استناد: سلیمانی، فاطمه و سامانیان، صمد (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی متون محراب مساجد جامع ایران (دوره عباسی تا پایان قاجار). پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۸ (۱)، ۲۱۸-۲۴۶. DOI: 10.22059/jhic.2025.390936.654560	© نویسنده‌گان. DOI: 10.22059/jhic.2025.390936.654560

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه نگارنده اول در رشته صنایع دستی، با عنوان شناخت و تحلیل مضامین آیات و خطوط نقش‌بسته بر محراب مساجد جامع ایران (آغاز تا پایان قاجار)، به راهنمایی دکتر صمد سامانیان، در دانشگاه هنر است.

مقدمه

از ویژگی‌های معماری اسلامی به‌کارگیری کتیبه در بناهای مذهبی می‌باشد که تولد بکرترین ایده‌ها، اندیشه‌ها و افکار را در تاریخ هنر ثبت و ضبط کرده‌اند. هدف پژوهش، شناخت محتوا و متن کتیبه‌های مساجد جامع ایران و تطابق آن‌ها با یکدیگر است و در پی پاسخ به این پرسش است که «در نگارش محراب از چه کلامی و با چه مفهوم و مضمونی بهره‌گیری شده است؟». بعد از شناسایی ۱۹۴ مسجد جامع کشور و مطالعه محراب آن‌ها، ۲۱ محراب از دوره‌های مختلف برای بررسی دقیق‌تر انتخاب شدند. نکاتی که در انتخاب آثار مدنظر بود، عبارت‌اند از: ۱. نگارش کتیبه‌ها در دوره عباسی تا پایان قاجار انجام شده باشد (بسیاری از محراب‌ها بعد از دوره قاجار بازسازی شده‌اند که از انتخاب آن‌ها صرف نظر شد)؛ ۲. نوشتار از پایداری نسبی برخوردار و قابل‌خوانش باشد؛ ۳. محراب بعضی از دوره‌ها، مانند غزنوی، افشار و زند... فاقد نوشته بود که از ۱۹۴ اثر حذف شدند؛ ۴. تنوع مناطق جغرافیایی نیز در نظر گرفته شده است که این مورد تنها در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی به علت تعدد آثار صدق می‌کرد. در دوره‌های عباسی، صفاری، آل‌بویه، دیلمه و خوارزمشاهی تنها یک نمونه قابل‌بررسی موجود بود، به همین منظور یک نمونه، بسان کل و نماینده دوره قلمداد شد. این مقاله با هدف تأکید به نوشتار مذهبی کتیبه‌ها سامان یافته است و به اطلاعات تاریخی، نقوش و نوع خطوط ورود پیدا نمی‌کند.

روش پژوهش

روش پژوهش، توصیفی - تطبیقی و یافته‌های پژوهش، حاصل تحقیقات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی است. جامعه آماری، محراب‌های مساجد جامع ایران تا پایان قاجار می‌باشد و روش نمونه‌گیری به‌صورت انتخابی در نظر گرفته شده است. تمام نمونه‌ها به‌جز شوشتر - به شیوه میدانی عکاسی شده و سپس خوانش کتیبه آن‌ها صورت گرفته است. جزئیات برخی کتیبه‌ها مانند ساوه، ورامین و ابیانه در منبعی مشاهده نشد و در این پژوهش خوانش آن‌ها صورت پذیرفته است. درانتها، محتوا و مضامین ۲۱ نمونه از ۱۱ دوره با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

پیشینه پژوهش

کامل‌ترین پژوهشی که در رابطه با کلیات موضوع این پژوهش انجام یافته، کتاب *سیر تحول محراب در معماری اسلامی/ایران* است که در آن خوانش عبارت‌ها، تاریخ‌یابی و جنس محراب‌ها از آغاز تا حمله مغول مورد شناسایی و معرفی قرار گرفته است (سجادی، ۱۳۷۵). ازجمله مطالعات انجام‌شده دیگر، کتاب *گنجنامه*

است که در ۱۹ دفتر به چاپ رسیده و جلد ۷ و ۸ آن مختص ۲۵ مسجد جامع کشور است که از لحاظ تاریخی و برخی ویژگی‌های معماری بررسی شده‌اند (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳). پایان‌نامه بررسی محراب در مساجد سلجوقی/استان اصفهان که ۲۱ محراب از دوره سلجوقی را شناسایی کرده و محتوای محراب‌های ایبانه، گز، گلپایگان و اصفهان در آن خوانده شده و در آن به این موضوع پرداخته شده که محراب‌ها تأثیراتی از قبیل فرم و نقوش از دوره‌های قبل پذیرفته‌اند و تأثراتی از نظر عناصر محراب، مصالح تزئینی، کاشی‌کاری و... بر دوره ایلخانی گذاشته‌اند (نوروزی، ۱۳۹۶). پایان‌نامه صورت و محتوای تزئینات محراب قرون ۸ و ۹ق. در استان یزد که به معرفی محراب مساجد قرون مذکور پرداخته و شناخت سیر تحول و علل اعمال تزئینات و ارتباط آن با دین و پشته‌های فکری در آن انجام یافته است؛ هر دو قرن تحت تأثیر قرن قبل از خود بوده و پیشرفت‌هایی را به آن افزوده‌اند (حیدری، ۱۳۹۲). مقاله «مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانی» که به معرفی کتیبه‌های قرآنی اجرا شده در محراب‌های گچی دوره ایلخانی و درک مضامین آن پرداخته و ارتباط آیات با محل کاربردشان را بررسی کرده است که کتیبه‌ها مرتبط با کاربرد و جایگاهشان در مساجد در جهت هدایت افراد و غنا بخشیدن به روح نمازگزار به کار گرفته شده‌اند (شکفته، ۱۳۹۴). غالب تحقیقات انجام‌شده درباره نوشته‌های محراب مساجد جامع، به صورت موردی یا مربوط به یک منطقه جغرافیایی یا شامل دوره‌ای خاص است.

محراب و کتیبه

محراب مقصد و محل قرار عبادتگاه‌ها و مساجد است که افراد در ساعات خاص به سوی آن می‌ایستند. اصل مفهوم محراب «از حرب است زیرا که در آنجا با شیطان محاربه می‌شود.» (قرشی، ۱۴۱۲ق: ۱۱۵). این تعبیر از محراب که کمتر جایی خوانده شده است نیز قابل‌درنگ است: «برگرفته از حربا (نیزه) است زیرا پیامبر هنگام برگزاری نماز از نیزه‌ای برای تعیین محل قبله استفاده می‌کردند.» (پات و صباپی، ۱۳۹۸: ۷۶).

بعضی مساجد دارای چندین محراب هستند؛ درمسجد جامع اصفهان «۱۷ محراب در لایه‌های آشکار و نهان مسجد وجود دارد که از این میان ۱۴ محراب قابل‌رویت و ۳ محراب در لایه‌های نهان سازه‌های معماری نهفته است.» (شاطری، ۱۳۹۲: ۸۸) که درمجموع با ۱۷ محراب دارای بیشترین آمار است. در بعضی مساجد، مانند میبد، به علت شرایط جوی، محراب‌هایی تحت عنوان محراب تابستانه در شبستان تابستان‌نشین و محراب زمستانه در شبستان زمستان‌نشین دیده می‌شود. در خصوص این دو محراب تحقیق جامعی یافت نشد و می‌تواند بستری برای یک پژوهش باشد و مانند پیشنهادی برای تحقیق در این زمینه

به آن نگاه کرد.^۱ همچنین در مسجد جامع ساوه محراب‌نمایی بر دیوارها و ستون‌ها ساخته‌اند که جهت قبله از هر قسمت قابل‌رؤیت باشد.

نوشته‌های گرداگرد محراب که به آن کتیبه می‌گویند به عنوان رسانه و پیام‌رسان بر عقاید بسیاری اثر می‌گذارد و در ترویج مذهب و فرهنگ نقش دارد که این امر آرام و نامشخص اتفاق می‌افتد. «دین پس از غلبه بر زندگی و معنی بخشیدن به آن شکل جامعه و طرز بیان یا نمایش آن در معماری و هنر را نیز تعیین کرد» (گاردنر، ۱۳۶۵: ۴۹). هر حکومت برای بقا و پیشبرد اهدافش زبان خاص خود را دارد؛ «در حالی که بیشتر سلسله‌ها به ابزارهای نمادین سیاسی مانند دروازه‌ها، گنبدها یا حتی مجسمه‌سازی، متوسل می‌شدند کتیبه‌های عمومی در سراسر اسلام قرون وسطی به عنوان ابزار اصلی برای انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی و به تصویر کشیدن این پیام‌ها باقی مانده است» (tabbaa, 2002: 54). درواقع حکومت رسمیت مذهب را اعلام می‌کند که در ایران بین گرایش شیعه و سنی در گردش بود و متون با توجه به این دو گرایش بر محراب‌ها جای می‌گرفتند. برای شناخت محراب‌ها، شناخت کتیبه‌های به کار رفته بر آن ضروری است.

محراب‌های مورد بررسی

در ابتدای پژوهش ۱۹۴ مسجد جامع در ایران شناسایی شد که تاریخ ساخت آن‌ها مربوط به نخستین سال ورود اسلام به ایران تا پایان قاجار می‌باشد. این مقاله تمام محراب‌های مساجد جامع ایران -از آغاز تا انتهای قاجار- را که تصاویرشان در دسترس بود مدنظر قرار داده است. به دلیل اینکه بازدید از همه بناها امکان‌پذیر نبود و تصاویر بعضی محراب‌ها در منابع معتبر یافت نشد؛ این محراب‌ها در دایره بررسی قرار نگرفتند و به‌ناچار از آن‌ها صرف‌نظر شد. درنهایت ۲۱ اثر از یازده دوره تاریخی در نظر گرفته شد. محراب‌های انتخابی جهت این پژوهش که شامل مناطق مختلف می‌باشند به قرار جدول (۱) است.

جدول ۱: محراب‌های منتخب پژوهش

نام اثر	دوره تاریخی محراب
محراب اصلی مسجد جامع شوشتر	عباسی
محراب سنگی مسجد جامع عتیق شیراز	صفاری
محراب مسجد جامع نیریز	آل‌بویه
محراب مسجد جامع نائین	دیالمه
محراب مسجد جامع تبریز	سلجوقی

۱. بخشی از محراب تابستانه مورد بررسی مقاله حاضر است.

نام اثر	دوره تاریخی محراب
محراب مسجد جامع ایبانه	سلجوقی
محراب مسجد جامع گلپایگان	سلجوقی
محراب مسجد جامع گز و بُر خوار	سلجوقی
محراب مسجد جامع گناباد	احتمالاً خوارزمشاهی
محراب مسجد جامع ارومیه	ایلخانی
محراب مسجد جامع ورامین	ایلخانی
محراب مسجد جامع بسطام	ایلخانی
محراب مسجد جامع اصفهان (الجایتو)	ایلخانی
محراب مسجد جامع یزد	مظفری
محراب مسجد جامع کرمان	مظفری
محراب مسجد جامع میبد	تیموری
محراب مسجد جامع ورزنه	تیموری
محراب مسجد جامع ساوه	صفوی
محراب تابستانه مسجد جامع شوشتر	صفوی
محراب مسجد جامع هشتروند	قاجار
محراب مسجد جامع زنجان	قاجار

(منبع: نگارندگان)

شناخت محتوای محراب مساجد جامع ایران (آغاز تا پایان قاجار)

توصیف تفصیلی هر محراب فراتر از حجم و ظرفیت یک مقاله است. با توجه به محدودیت حجم مقاله و گستردگی موضوع، خوانش متن ۱۱ محراب صورت گرفت و در ادامه با توجه به هدف پژوهش، متن و مضمون کلیه آثار منتخب در جدولی تنظیم شده تا در انتها مطابق اطلاعات گردآوری شده تطبیق نوشتار آنها صورت گیرد.

بر اساس تقدم زمان، نخستین اثر مورد بررسی، محراب اصلی مسجد جامع شوشتر می‌باشد که ساخت بنای آن به دوره عباسی بازمی‌گردد. این بنا دارای دو محراب می‌باشد که ساخت محراب اصلی آن، در دوره عباسی صورت گرفته است. متن محراب اصلی: در مرکز اثر بخشی از آیه ۱۴۴ سوره بقره: «قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» و بر کتیبه قوس بالای محراب «آیات ۱۱۰ و ۱۱۱ سوره اسرا» (دلاوران، ۱۳۹۵: ۱۴۳) نقش بسته است.

شکل ۱: تصویر محراب اصلی مسجد جامع شوشتر (عباسی)
(منبع: صالحی، ۱۴۰۰: ۹)

دومین اثر، محراب مسجد جامع عتیق شیراز، متعلق به دوره صفاری است^۱ که در موزه هفت‌تنان شیراز نگهداری می‌شود و سال ساخت این محراب قرن سوم هجری ثبت شده است. محتوای کتیبه‌ها: در قسمت پیشانی این محراب سنگی سیاه، سوره حمد حجاری شده؛ در طاق نما عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله»؛ در دو حاشیه و در مجموع ۸ مرتبه ذکر «سبحان الله» به صورت قرینه تکرار شده است.

۱. در تحقیقات میدانی دو محراب در قسمت قدیمی مسجد دیده شد که نوشتار آن مربوط به دوره صفاری نیست. طی پژوهش‌های بیشتر، محرابی در موزه هفت‌تنان شیراز مشاهده شد که آن را از مسجد جامع عتیق شیراز به این مکان منتقل کرده‌اند و به نام محراب سنگی سیاه از آن یاد می‌شد.

شکل ۲: تصویر محراب مسجد جامع عتیق شیراز (موزة هفت‌تنان شیراز)
(منبع: نگارندگان)

سومین اثر بررسی شده مربوط به مسجد جامع نیریز و دوره آل‌بویه می‌باشد. محراب گچ‌بری آن که در انتهای ایوان جنوبی قرار گرفته شامل تزئینات و خطوط پرکار است و ردی هم از هنر دوره صفوی بر آن مانده است.

متن کتیبه‌های آن شامل تاریخ ساخت و مرمت، نام سازندگان، احادیث، ادعیه و اشعار می‌باشد. روی کتیبه خارجی صلوات بر چهارده معصوم نگارش شده و بر دومین کتیبه از سمت بیرون «صلی‌الله علیه و آله و سلم المساجد مترصد مرر بالصالحیه فالروا فیها اله و الریک و الله اکبر سبحان‌الله و الحمد‌الله و لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول و لا قوه الا بالله العلی‌العظیم... [تخریب] رضی الله عنها قال من امر من رسول‌الله صلی‌الله علیه و آله و سلم المساجد... [تخریب شده]. سومین کتیبه از سمت بیرون در قسمت فوقانی محراب تخریب شده است. متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحیم صلی الله علیه و علی آله و سلم... ذی النورین و علی بن ابیطالب رضی الله عنه... (حدیث عشره مبشره از پیامبر». کتیبه دورطاقنمای کوچک و ایستادنگاه اشعاری در مدح ائمه می‌باشد این کتیبه به خط نستعلیق نوشته شده و مربوط به دوره صفوی می‌باشد: در گلشن ولای علی سرو یاسمن سروش حسین آمده و یاسمن حسن زین العباد باقر و صادق در این چمن چون موسی و رضا گل نسرین و نسترن سوسن تقی نقی و عسگری یاسمن. بر پیشانی طاقنمای تحتانی هشت‌ضلعی‌هایی تعبیه شده است که داخل هر کدام «مظفر الدنیا و الدین المؤئد ینصر الله محمد بن مبارک ناصر امرالمومنین» نوشته شده است و در ادامه آمده «کتبه فی زمن الملك... العالم العادل السلام ملک». کتیبه داخل محراب اصلی در ایستادنگاه به خط ثلث داخل یک کادر تزئینی است که بیشترین قسمت این کتیبه تخریب شده است: «اللهم صل علی محمد و

آل محمد». در قوس فوقانی محراب متن نسخ برجسته آمده است: «قال علی رضی الله عنه قال، قال رسول الله علیه و سلم من قم یسجد فمن اخرج من...». در پیشانی فوقانی محراب و در کتیبه مستطیل شکل به خط ثلث نوشته شده «لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد رسول الله الصادق» (منزه، ۱۳۹۱: ۴۹-۵۶).

شکل ۳: تصویر محراب مسجد جامع نیریز (آل بویه)
(منبع: نگارندگان)

«با روی کار آمدن صفویان مذهب رسمی کشور از تسنن به تشیع تغییر یافت» (ذاکری و معماریان، ۱۳۸۴: ۶۸). صلوات بر چهارده معصوم و اشعار مدح ائمه بر محراب الحاقی نیریز بازگوکننده عقاید شیعیان در دوره صفوی است.

اثر چهارم که به آن پرداخته شده محراب مسجد جامع نائین است که «آقای گدار این بنا را از دوره دیالمه کاکویه می‌داند.» (هنرفر، ۱۳۵۰: ۵۰). عبارت بالای محراب این‌طور خوانده شد: «الله فصل الله علیه و علی اله الطیبین الطاهرین». بخشی از کلمات، همان‌طور که در شکل (۵) مشخص است، پشت منبر قرار گرفته و انتهای عبارت هم تخریب شده است. متن کامل با توجه به جمله می‌تواند چنین باشد: «لا اله الا الله محمد رسول الله فصل الله علیه و اله الطیبین الطاهرین الخیار.» (پرورش، ۱۳۹۱: ۲۶). «کتیبه صلوات بر محمد و خاندانش که بر روی برآمدگی بالای محراب مسجد جامع نائین کتابت شده است نشانگر آن است که پشتیبان آن شیعه بوده است» (بلر، ۱۳۹۵: ۵۸).

شکل ۴: تصویر کتیبه بالای محراب مسجد جامع نائین (دیالمه)
(منبع: نگارندگان)

شکل ۵: تصویر نمای محراب مسجد جامع نائین (دیالمه)
(منبع: نگارندگان)

اولین محراب بررسی شده از دوره سلجوقی در شبستان زیرزمینی مسجد جامع روستای ویونا یا ایبانه واقع شده است. با قرار گرفتن قطعات چوب گردو در کنار یکدیگر محراب این مکان ساخته شده که جنس این محراب، آن را از سایر آثار متمایز می‌کند. «با توجه به رواج آجرکاری و گچ‌کاری در ساخت آثار دوره سلجوقی مشخص می‌شود که استفاده از مصالح چوبی در ساخت‌وسازها چندان معمول نبوده است که این موضوع، اهمیت پیدایش محرابی از جنس چوب را بیش از پیش آشکار می‌سازد» (زنگنه اینانلو، ۱۳۹۱: ۹). کتیبه‌های نقر شده بر آن از تنوع عبارات برخوردارند. متون و عبارات چنین است: بر حاشیه بیرونی و گرد محراب، آیت الکرسی، کنده‌کاری شده است؛ حاشیه دوم در سمت راست عبارت «الملک لله» ۲ مرتبه و در قسمت چپ همین حاشیه عبارت «الله اکبر» و «الحمد لله» نمایان است.

شکل ۶: تصویر محراب چوبی مسجد جامع ایبانه (سلجوقی)
(مأخذ: نگارندگان)

بر حاشیه سوم آیه ۱۸ آل عمران: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» آمده است. در ادامه بخشی از آیه ۱۹ آل عمران «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ» و به دنبال همین حاشیه و سمت چپ آیات ۳۴ و قسمتی از ۳۵ سوره فاطر: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ» خوانده شده که انتهای آن قابل خوانش نبود و با توجه به آیه نوشته شده و فضای باقی مانده احتمال می رود با «من فضله» به پایان رسیده باشد. خوانش این کتیبه در منبعی مشاهده نشده است. در مرکز محراب نیز حدیث «افعل على الصلواتك ولا تكن من الغافلين» نقش شده است و بر طاق مثلثی شکل، عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» دیده و خوانده می شود.

اثر منتخب دیگر مسجد جامع گناباد است که به استناد نوشته های داخل بنا به دوره خوارزمشاهی بازمی گردد؛ شامل پنج محراب در شبستان های مختلف بنا است و «محراب سوم چند سال پیش در جرز شبستان شمال شرقی کشف شد که فقط نیمی از آن با نقش گره ده کند و نیمی از کتیبه گچی به خط ثلث بر زمینه اسلیمی با عبارت "الله ولی التوفیق" باقی مانده است.» (شیخی و خلوصی راد، ۱۳۹۸: ۷۸ و ۸۰). «با توجه به شیوه گچ بری آن احتمالاً در سال ۵۶۰۹ ق. ساخته شده است» (سجادی، ۱۳۷۲: ۱۱۵).

برخی مقالات ساخت این محراب را دوره ایلخانی ذکر کرده‌اند.

شکل ۷: تصویر عبارت الله ولی التوفیق (محراب مسجد جامع گناباد). (خوارزمشاهی)
(منبع: نگارندگان)

مسجد جامع ورامین از دوره ایلخانی «در زمان الجایتو به بنایی حکومتی که تحت تأثیر تفکرات شیعی حاکمان بود تبدیل شد و در گذر زمان از گزند حوادث روزگار مصون نبوده و بارها تخریب شده و دوباره مرمت شده‌است.» (سودایی و خانی، ۱۳۹۸: ۵۴). دو محراب در این بنا مشاهده شده که یک محراب در دوره پهلوی و محراب گچی واقع در ضلع جنوبی در دوره ایلخانی ساخته شده است. بر بزرگ‌ترین پهن‌ترین حاشیه «در بعضی قسمت‌ها نقوشی شبیه به خط کوفی و جملات "لا اله الا الله" و "الله اکبر" مشاهده می‌شود.» (دهقانی، ۱۳۹۲: ۸۲). روی حاشیه بعدی آیات ۷۸ و ۷۹ سوره اسری به صورت درشت آمده که در بخش پایین از بین رفته و آنچه بر جای مانده: «... غَسَقَ اللَّيْلِ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى...» و خطوط ریزی که در همین حاشیه آمده آیات ۳ و ۴ سوره فتح است. در سمت چپ، بر نوار باریکی از بالا به پایین، آیه ۱۱۱ سوره اسراء خوانده می‌شود. روی حاشیه خارجی در سمت چپ، نوار باریکی به صورت عرضی آمده که بخشی از آیه ۱۳۷ سوره بقره نوشته شده: «فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.» (شکل ۹). ثبت این کتیبه در منبعی مشاهده نشده است.

شکل ۹: تصویر محراب مسجد جامع ورامین. آیه ۱۳۷ بقره.
(ایلخانی)
(منبع: نگارندگان)

شکل ۸: تصویر محراب مسجد جامع ورامین
(ایلخانی).
(منبع: نگارندگان)

اثر بررسی شده بعدی محراب مسجد جامع کرمان است که از دوره مظفری به جا مانده است. «مسجد جامع مظفری کرمان نیز از جمله آثار برجسته همین دوره است که در نیمه قرن هشتم به دستور امیر مبارزالدین محمد، ساخت آن آغاز شد» (بیرامی و فرخفر، ۱۳۹۶: ۳۴). کتیبه‌های محراب این چنین خوانده شد: کتیبه خارجی آیات ۹ تا ۱۱ سورة جمعه و در دل آن آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سورة بقره (آیت الکرسی) به صورت مادر فرزندی^۱ اجرا شده است؛ در حاشیه طاقنما آیات ۷۸ تا ۸۰ سورة اسری؛ در مرکز اثر، آیه ۲۸ و قسمتی از آیه ۲۹ فتح حجاری شده است (شکل ۱۱). شش ضلعی‌هایی در حاشیه نسبتاً باریکی بین دو حاشیه خارجی و حاشیه طاقنما دیده می‌شود و درون هریک از آن‌ها سه مرتبه نام «علی» تکرار شده است.

۱. «ردیف پایین با قلم درشت‌تر و آنکه کوچک‌تر و ظریف‌تر است در ردیف بالاتر بر روی کتیبه اصلی قرار دارد که آن را کتیبه مادر فرزندی می‌نامند» (حیدری، ۱۳۹۲: ۱۴۲).
«ثلث تلفیقی (مادر و بچه): در این کتیبه‌ها خط ثلث، خط اصلی کتیبه است و خط دیگری مانند کوفی، به منزله خط فرعی ترکیب می‌کنند» (صحراگرد، ۱۳۸۷: ۷۲).

شکل ۱۱: تصویر مرکز محراب مسجد جامع کرمان (آیات ۲۸ و ۲۹
سوره فتح) (مظفری)
(منبع: نگارندگان)

شکل ۱۰: تصویر محراب مسجد جامع کرمان
(مظفری)
(منبع: نگارندگان)

در استان یزد مسجد جامع میبد جزء مساجد اولیه ایران محسوب می‌شود که بنیان آن مربوط به حدود سده دوم هجری می‌باشد. مسجد دارای دو محراب تابستانه و زمستانه است. محراب تابستانی شامل دو قسمت است: محراب معرق کاشی که در قسمت بالا مشاهده می‌شود، به تاریخ ۸۶۷ ه.ق.، متعلق به دوره تیموری است. روی اضلاع نام «محمد» و دوازده امام آمده است. قسمت ابتدایی آن آسیب دیده و قابل خوانش نیست. در زوایای بالا اسامی «الله، محمد، علی» به چشم می‌آید. در میانه عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» نگارش شده است. در قسمت پایین آن ذکر «یا علی» به صورت قرینه تکرار شده است.

تیموریان سنی مذهب بودند، اما عبارات روی کتیبه میبد گویای این مطلب است که مذهب رایج تأثیری بر تزیینات و نگارش آن نداشته است. در مسجد جامع ورزنه (تیموری) نیز عبارات «صدق الله العظیم» و «علی ولی الله» بر محراب آن فضای متناقض عقیدتی‌ای را ایجاد کرده است.

شکل ۱۲: تصویر محراب تابستانه کاشی معرق مسجد جامع میبد
(منبع: نگارندگان)

در ادامه از دوره صفوی محراب گنبدخانه مسجد جامع ساوه خوانش و بررسی شده که بسیار پرکار و ظریف و دارای تزئینات رنگی است. توصیف حاشیه بیرونی با آیات ۹ و ۱۰ و قسمتی از ۱۱ سورة جمعه، و در دل آن آیات ۱۸ و بخشی از ۱۹ و ابتدای ۲۶ آل عمران، بسته می‌شود. حاشیه درونی از اواسط آیه ۱۱ جمعه آغاز می‌شود: «تَرْكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا... وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ». در ادامه این حاشیه عبارتی مانند «وقد قال عز اسمه»^۱ و به دنبال آن آیات ۷۸ و ۷۹ سورة اسری تا انتهای حاشیه دیده شده است. کتیبه بچه در حاشیه درونی، ادامه آیه ۲۶ آل عمران است و در حاشیه بیرونی چنین نوشته شده است: «الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمَلِكَ مَنْ تَشَاءُ... إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ».

بر دیواره اصلی کناره، چهار قاب دایره‌ای شکل است که در هر دایره چهار بار نام «محمد» گچ‌کاری شده است. در مرکز محراب زیر طاقنمای کوچک ۶ کتیبه است که درون آن نام «علی» تکرار شده است. «در قسمت زیرین مقرنس داخل محراب، در سه کتیبه گچی هندسی نام محمد با خط کوفی بنایی و به رنگ اخرايي در زمینه سفید گچ‌بری نیم برجسته شده است» (سرمدی، ۱۳۹۶: ۲۷).

در قسمت ایستادنگاه دو کتیبه، آیات ۲۳۸ و ۲۵۵ سورة بقره کار شده است. کتیبه اول و بالا: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» و کتیبه پایین «عنده الا باذنه هو العلی العظیم...» و چند کلمه انتهایی قابل خواندن نبود. در فرورفتگی بزرگ محراب و در قاب‌های ستاره‌ای «یا جبار»، «یا فتاح»، «یا غفار»، «یا الله»، «یا رحمان»، «یا رحیم»، «یا ستار» و «یا کریم» نقش شده است.

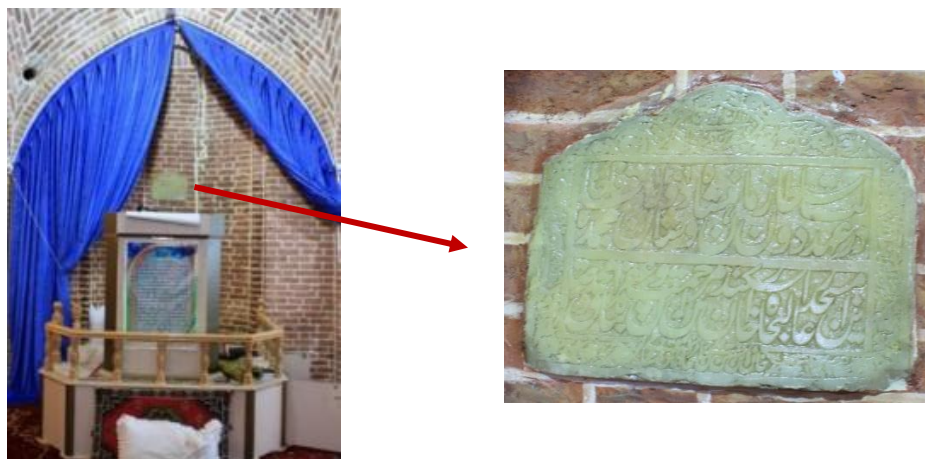
۱. خوانش این عبارت کوتاه در منبعی دیده نشد.

شکل ۱۳: تصویر نمای محراب گنبدخانه مسجد جامع ساوه (صفوی)
(منبع: نگارندگان)

محراب مسجد جامع هشتگرد که قدمت آن به دوره قاجار می‌رسد نیز از آثار مورد بررسی است که در میانه محراب آجری، کتیبه مرمری مشاهده می‌شود که به خط نستعلیق در قسمت بالا نام «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین» و در حاشیه کتیبه این بیت جاری شده است:

خوش منزل با صفاست اینجا/ گویا نظر خداست اینجا و متن میانه‌ی محراب چنین است: در عهد دولت سلطان زمان و شاهنشاه دوران محمد شاه قاجار ۱۲۵۹ این مسجد را عالیجاه اسکندر خان بن مرحمت و غفران‌پناه محمد صادق خان بن حسین‌قلی خان چهارایماق شقاقی بنا نمود (شبکه اطلاع رسانی دانا، ۱۳۹۳).

شکل ۱۴: تصویر محراب مسجد جامع هشتروند (قاجار)
(منبع: نگارندگان)

اطلاعات و تصاویر کلیه محراب‌های انتخاب‌شده به همراه متن و مضمون آن‌ها، در جدول زیر ارائه و دسته‌بندی شده است.

جدول ۲: متن و مضمون کتیبه محراب‌های مورد پژوهش

نام اثر و دوره ساخت	متن کتیبه	مضمون کتیبه
۱. محراب اصلی مسجد جامع شوشتر (عباسی) 	۱۴۴ بقره ۱۱۰ و ۱۱۱ اسری	-آسمان سرچشمه وحی -خواندن خدا با صدای میانه و یگانگی خداوند
۲. محراب مسجد جامع عتیق شیراز (صفاری) 	-حمد -لااله الا الله محمد رسول الله -علی ولی الله -سبحان الله	-ربوبیت، رحمت الهی، عبادت، استعانت، هدایت، راه مستقیم -توحید، نبوت، امامت -ستایش خدا

نام اثر و دوره ساخت	متن کتیبه	مضمون کتیبه
۳. محراب مسجد جامع نیریز (آل بویه) 	-صلوات بر رسول و امامان -حدیث نبوی: المساجد مترصد... -حدیث نبوی: من قم یسجد... -حدیث عشره مبشره -لا اله الا الملك الحق المبين -محمد رسول الله الصادق -اللهم صلی علی محمد و آل محمد -اشعار مدح ائمه	-نبوت و امامت -اهمیت رفتن به مسجد -بشارت بهشت به ده تن از جانب پیامبر -بی همتا، مالک، پایدار و آشکاربودن خداوند -درود بر محمد و خاندان امامت
۴. محراب مسجد جامع نایین (دیالمه) 	-لا اله الا الله محمد رسول الله -فصل الله علیه و آله الطيبين الطاهرين الاخيار	-شهادت به یگانگی خدا و تجلیل از پیامبر و خاندانش
۵. محراب مسجد جامع تبریز (سلجوقی) 	-آیات ۱ تا ۷ مومنون -بسم الله الرحمن الرحيم -الله	-اشاره به صفات برجسته مومنان

نام اثر و دوره ساخت	متن کتبی	مضمون کتبی
۶. محراب مسجد جامع ایبانه (سلجوقی) 	-آیت الکرسی -آیات ۱۸ و ۱۹ آل عمران -آیات ۳۴ و ۳۵ فاطر -حدیث: افعّل علی صلاتک ولاتکن من الغافلین -لا اله الا الله محمد رسول الله -الله اکبر، الملک لله، الحمد لله	-اصول دین و توحید -توحید و پذیرش اسلام -خدا برطرف کننده غم و اندوه، فضل خدا -اهمیت نماز -شهادتین -صفات و ستایش خدا
۷. محراب مسجد جامع گلپایگان (سلجوقی) 	-آیات ۲۸۵ و ۲۸۶ بقره -آیات ۱ تا ۱۴ مومنون -سوره اخلاص (۲ مرتبه) -آیه ۱۱ شوری	-توحید، معاد، نبوت و آمادگی -انسان در برابر انجام تکالیف الهی -صفات برجسته مومنان -عقاید توحیدی -بی همتایی خداوند
۸. محراب مسجد جامع گزوبرخوار (سلجوقی) 	-آیات ۱۷ و ۱۸ آل عمران -الله کبر	-اشاره به خصوصیات افراد باتقوا -مانند صبر، صداقت، فروتنی... و -شهادت عملی، علم راه ایمان به خدا

نام اثر و دوره ساخت	متن کتیبه	مضمون کتیبه
۹. محراب مسجد جامع گناباد (خوارزمشاهی) 	—الله ولی التوفیق	—خداوند صاحب توفیق
۱۰. محراب مسجد جامع ارومیه (ایلخانی) 	—آیت الکرسی —آیات ۱ تا ۱۳ مومنون —آیات ۱۸ و ۱۹ آل عمران —احادیث نبوی: ۱. افعّل علی صلاتک و لا تکن من الغافلین ۲. کونوا فی الدنیا اذیافا و اتخذوا المساجد بیوتا	—اصول دین و توحید —صفات برجسته مومنان —مضمون توحیدی —اهمیت نماز و مساجد
۱۱. محراب مسجد جامع ورامین (ایلخانی) 	—آیه ۱۱۱ اسری —آیات ۷۸ و ۷۹ اسری —آیه ۱۳۷ بقره —آیات ۳ و ۴ فتح —لا اله الا الله —الله اکبر	—یگانگی خداوند —اوقات نمازها و اهمیت عبادت شب —اعلام حمایت خدا از مسلمانان —آرامش و پیروزی از جانب خداست —شهادت به یگانگی خداوند
۱۲. محراب مسجد جامع بسطام (ایلخانی) 	—آیات ۱ تا ۴ فتح —آیه ۱۱۴ هود —الملك لله —آیات ۱۸ و ۱۹ توبه —لا اله الا الله محمدرسول الله —علی بن ابی طالب ولی الله	—پیروزی از جانب خداست —اهمیت نماز —ستایش خدا —ساخت و تعمیر مساجد —توحید و نبوت (شهادتین) —امامت

نام اثر و دوره ساخت	متن کتبی	مضمون کتبی
۱۳. محراب مسجد جامع اصفهان الجایتو (ایلخانی) 	- حدیث نبوی: من بنی مسجدا كمفحص قطاه بنی الله بیتا فی الجنه - حدیث علوی: من اختلف الی المسجد... - حدیث جابر و پاسخ پیامبر - لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	- اهمیت ساخت مسجد - اهمیت آموشد به مسجد - معرفی اولوالامر جانشینان پیامبر - توحید، نبوت، امامت
۱۴. محراب مسجد جامع یزد (مظفری) 	- آیات ۱۸ و ۱۹ آل عمران - آیات ۹ تا ۱۱ جمعه - آیات ۷۸ و ۷۹ اسری - لا اله الا الله محمد رسول الله - علی ولی الله حقا حقا - درود بر رسول و امامان - محمد و علی	- مضمون توحیدی - اهمیت نماز جمعه - اوقات نماز، اهمیت نماز صبح و احیای شب - توحید، نبوت - امامت - نبوت و امامت
۱۵. محراب مسجد جامع کرمان (مظفری) 	- آیت الکرسی - آیات ۹ تا ۱۱ جمعه - آیات ۷۸ تا ۸۰ اسری - آیات ۲۸ و بخشی از ۲۹ فتح - علی	- اصول دین و توحید - اهمیت نماز جمعه - اوقات نماز پنج گانه و اهمیت نماز شب - وعده پیروزی اسلام و محمد رسول خدا - امامت
۱۶. محراب مسجد جامع میبد (تیموری) 	- لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله - یا علی - درود بر پیامبر و امامان - الله، محمد، علی	- شهادتین و امامت - امامت - نبوت و امامت

نام اثر و دوره ساخت	متن کتیبه	مضمون کتیبه
۱۷. محراب مسجد جامع ورزنه (تیموری) 	- آیات ۳۷، ۳۹، ۴۰ و ۴۱ آل عمران - حدیث نبوی: المصلی یناجی ربه - لا اله الا الله محمد رسول الله - علی ولی الله - الله	- خدا رزاقی بی حساب است، قداست محراب، اراده خدا فوق اراده‌ها، انبیا به دنبال رسیدن به مقام شهود و حضور قلب هنگام نماز - نجوای پروردگار توسط نمازگزار - شهادتین و امامت - ستایش خداوند
۱۸. محراب مسجد جامع ساوه (صفوی) 	- آیات ۹ تا ۱۱ جمعه - آیات ۱۸، ۱۹ و ۲۶ آل عمران - آیات ۷۸ و ۷۹ اسری - آیه ۲۳۸ بقره - آیت الکرسی - یا جبار، یا فتاح، یا غفار، یا الله، یا رحمان، یا رحیم، یا ستار، یا کریم - محمد و علی	- اهمیت نماز جمعه - مضمون توحیدی، مالک تمام حکومت‌ها خداست و دیگران امانتدار هستند - اوقات نمازها و اهمیت شب‌زنده‌داری - توجه به نماز - اصول دین و توحید - اسامی و صفات خدا - نبوت و امامت
۱۹. محراب تابستانه مسجد جامع شوشتر (صفوی) 	- سوره اخلاص - علی بن ابی‌طالب	- شامل عقاید توحیدی - امامت

نام اثر و دوره ساخت	متن کتیبه	مضمون کتیبه
۲۰. محراب مسجد جامع هشتروند (قاجار) 	-الله، محمد، علی، فاطمه، حسنین -خوش منزل باصفاست اینجا گویا نظر خداست اینجا	-اسامی پنج تن -شعر در وصف مسجد
۲۱. محراب مسجد جامع زنجان (قاجار) 	-سبحان الله -الله، محمد، علی	-ستایش خدا -توحید، نبوت، امامت

(منبع: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

از آنجایی که محراب نقطه کانونی مساجد محسوب می‌شود، متن‌های انتخابی و نقش‌شده روی کتیبه‌های آن با دقت نظر بیشتر صورت می‌پذیرد. شناخت محراب‌نوشته‌ها و تطابق آن‌ها از اهداف پژوهش می‌باشد که می‌تواند منجر به شناخت لایه‌های درونی افکار جامعه در یک دوره خاص شود. مطالب و متون گوناگون برای نگارش کتیبه محراب‌ها را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی کرد: ۱. آیات قرآن؛ ۲. احادیث؛ ۳. اذکار؛ ۴. ادعیه و عبارات اعتقادی؛ ۵. اشعار.

از اطلاعات جمع‌آوری شده برمی‌آید که آیات (۱۸ و ۱۹) آل عمران، (۷۸-۱۱۱) اسری، آیت الکرسی، (۱-۱۴) مؤمنون و (۹-۱۱) جمعه متداول‌ترین آیاتی است که بر کتیبه‌های مختلف به ثبت رسیده و به تفکیک زمان در جدول بالا به آن اشاره شده است. از دیگر سوره‌های به کار رفته، «اخلاص» در محراب مساجد شهرهای گلپایگان و شوشتر و «فتح» در ورامین، بسطام و کرمان است. همچنین سوره‌های حمد (شیراز)، فاطر (ایبانه)، شوری (گلپایگان) و هود و توبه (بسطام) هر کدام یک‌بار بر گستره محراب‌ها به چشم می‌آید. در نهایت سوره بقره (آیات ۱۴۴، ۲۸۵ و ۲۸۶، ۱۳۷ و ۲۳۸) به ترتیب در دوره‌های عباسی (محراب شوشتر)، سلجوقی (محراب گلپایگان)، ایلخانی (محراب ورامین) و صفوی (محراب ساوه) خوانش شده است. با نگاهی به مضمون آیات مشخص می‌شود که معنا و مفهوم مقدمه انتخاب آن‌ها بوده و تکرار برخی آیات اهمیت آن‌ها را در بین مسلمین نشان می‌دهد. این مفاهیم جزو اصول کلی هستند و مضمون آن‌ها حول محور توحید، معاد، صفات مومنین، نماز و مسجد می‌گردد. احادیث به کار رفته بر محراب‌ها را احادیث نبوی در نی‌ریز (آل‌بویه)، ابیانه (سلجوقی)، ارومیه و اصفهان (ایلخانی) و ورزنه (تیموری) تشکیل می‌دهند. همچنین جمله‌ای از علی^(ع) و حدیث جابر و پاسخ پیامبر^(ص) به جابر بر محراب الجایتو (ایلخانی) و حدیث عشره مبشره روی کتیبه نی‌ریز (آل‌بویه) نقش بسته است. در خصوص استفاده از احادیث این‌گونه برمی‌آید که در دوره ایلخانی، خاصه در اصفهان (الجایتو)، کاربرد بیشتری داشته است. محراب الجایتو در زمان گرایش سلطان محمد خدابنده به مذهب شیعه ساخته شد و حدیث حضرت علی و جابر نشان‌دهنده عقاید بانی آن است. اذکار (لا اله الا الله، الله اکبر و...) و عبارات اعتقادی (تجلیل از پیامبر، یادکرد امامان و...) بیشترین میزان استفاده بر محراب‌ها را داراست که در تمام دوره‌ها، همچون صفاری، آل‌بویه، دیلمه و... به‌جز دوره عباسی- بر کتیبه‌ها تجلی یافته است. از تحلیل کتیبه‌های ۲۱ محراب می‌توان عنوان کرد کلماتی که ماهیت شیعی به عبارات می‌دهند بیشتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند و شیعیان با آوردن نام علی و امامان در دوره‌های مختلف عقاید خود را مصور کرده‌اند. زمانی که مذهب اهل سنت رواج داشت تنها در دو مورد، نوشتار به‌صورت حدیث عشره مبشره (در نی‌ریز) و عبارت «صدق الله العظیم» در پایان آیه‌ای، بر محراب (ورزنه) پدیدار گشت.

درنهایت ورود اشعار در دوره صفوی و قاجار بر محراب الحاقی (نیریز) و محراب سنگی (هشترود) با موضوع مدح امامان و وصف مسجد، فصل جدیدی را در زمینه نوشتار به وجود آورده است. محراب‌های توصیف‌شده در پژوهش و همچنین گروهی که در دایره انتخاب قرار نگرفتند، هرکدام نمونه‌های منحصربه‌فرد و میراث گران‌سنگی هستند که بخشی از هویت انسانی ما را تشکیل می‌دهند. غفلت در خصوص حفظ و نگهداری اکثر آن‌ها در بدو ورود به بنا کاملاً مشهود است. در طول تحقیق کمبود منبعی که اسامی و اطلاعات کلیه مساجد جامع ایران را دارا باشد محسوس بود؛ به عنوان نخستین پیشنهاد می‌توان تدوین اطلاعات منسجم درباره این مورد انجام شود و پیشنهاد دوم، تحقیق درباره نوشتار محراب‌های معاصر و مقایسه آن با اعصار گذشته و دست‌یافتن به آن چیزی است که در اندیشه و هنر در جریان زمان می‌گذرد.

منابع

- بلر، شیلا (۱۳۹۵). کتیبه شناسی: کتیبه‌های عربی در ایران، ترجمه دلارام کاردار طهران. چیدمان، ۵ (۱۵)، ۵۶-۶۱.
- بیرامی، ریحانه و فرخ‌فر، فرزانه (۱۳۹۶). مطالعه اجزای کالبدی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع کرمان بر اساس کاربرد عناصر بصری. تاریخ و فرهنگ، ۴۹ (۲)، ۳۳-۶۶.
- پات، فریبا و صباپی، نفیسه (۱۳۹۸). تحولات مفهومی محراب با تاکید بر منابع قرن سوم و چهارم هجری. فصلنامه پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۹ (۳۴)، ۷۳-۸۷.
- پرورش، مرضیه (۱۳۹۱). بررسی کتیبه‌های مسجد جامع نایین و کاربرد آن در طراحی فونت (رویکرد بینامتنی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی حمید فرهمند بروجنی و مریم لاری. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- دلاوران، ابراهیم (۱۳۹۵). مطالعه زیباشناسی کتیبه های اسلامی شوستر از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجار (نمونه‌های موردی ۱. مسجد جامع شوستر ۲. بقعه امامزاده عبدالله ۳. بقعه سید محمد گلایی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی حمیدرضا قلیچ‌خانی. تهران: دانشگاه سوره، دانشکده هنر و معماری.
- ذاکری، محمدحسین و معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴). مسجد جامع نیریز. نشریه هنرهای زیبا، ۲۴ (۳)، ۶۳-۷۱.
- حیدری، آزاده (۱۳۹۲). صورت و محتوای تزیینات محراب در قرن ۸ و ۹ هجری در استان یزد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. یزد: دانشگاه آزاد هنر و معماری یزد.
- دهقانی، طیبه (۱۳۹۲). بررسی نقوش منبر مسجد جامع نایین و سوریان و مقایسه آن با نقوش محراب‌های گچبری قرن هشتم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی صمد سامانیان. تهران: دانشگاه هنر، دانشکده هنرهای کاربردی.
- زنگنه اینانلو، زینب (۱۳۹۱). حفاظت و مرمت محراب چوبی مسجد جامع ابیان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی احمد صالحی کاخکی. تهران: دانشگاه آزاد تهران، دانشکده هنر و معماری.
- سجادی، علی (۱۳۷۲). سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی سوسن بیانی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- سرمدی، سید مجتبی (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی کتیبه‌ها و نقوش تزیینی مساجد جامع و قمرز در ساوه از دوره صفوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی عبدالکریم عطارزاده و سلیمان سعیدآبادی سنبلی. تهران: دانشگاه سوره.
- سودایی، بیتا و خانی، حسین (۱۳۹۸). آرایه های نمادین شیعی در مسجد جامع ورامین. نشریه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، ۱۵ (۳۴)، ۴۷-۷۱.
- شاطری، میترا (۱۳۹۲). مسجد جامع اصفهان تجلی‌گاه محراب‌های نهان و آشکار. فصلنامه علمی فنی هنری اثر، ۳۴ (۶۱)، ۶۷-۹۰.
- شیخی، علیرضا و خلوصی‌راد، زینب (۱۳۹۸). مطالعه کتیبه‌ها و آرایه‌های تزیینی مسجد جامع خوارزمشاهی گناباد. نشریه هنرهای زیبا، ۲۴ (۳)، ۷۷-۸۸.
- صالحی، سحر؛ خزایی، محمد و احمدپناه، سید ابوتراب (۱۴۰۰). تحلیل ساختار ویژگی های بصری کتیبه کوفی

سوره یس مسجد جامع شوشتر. فصلنامه علمی نگره، (۵۸)، ۵-۱۹.

صحرآگرد، مهدی (۱۳۸۷). تأثیر تحولات خوشنویسی بر کتیبه نگاری ابنیه (دوره ساسانی تا تیموری). پایان نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی علی اصغر شیرازی. تهران: دانشگاه شاهد، دانشکده هنر.

قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن. ج ۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

گاردنر، هلن (۱۳۶۵). هنر در گذر زمان، به تجدیدنظر هورست دلاکروا. و ریچارد ج. تنسی، ترجمه محمدتقی فرامرزی. تهران: آگاه.

منزه، اعظم (۱۳۹۱). بررسی ساختار گرافیکی خطوط و نقوش مسجد جامع کبیر نی ریز؛ طراحی کتیبه با توجه به کتیبه مسجد جامع نیریز و کتیبه های مشابه. پایان نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی محمد خزائی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری.

هنر فر، لطف الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. آثار باستانی و الواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان. اصفهان: ثقفی.

شبکه اطلاع رسانی دانا: <https://dana.ir/262308>

Tabbaa, Y. (2002). *The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival*. London . Neyork: Published by I.B. Tauris & Coltd.

Transliteration

- Beirami, R. & Farrokhfar, F. (2017). Study of the Framework Components of the Kufic Inscriptions of Kerman Friday Mosque According to the Application of Visual Elements. *history and culture*, 49(2), 33-66.
- Blair, sh. (2016). The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana, translated by delaram kardar, tehran. *chidman*, 5(15), 56-61.
- Dehghani, T. (2013). *study of the pulpit motifs of the grand mosque of nain and suryan and their comparison with the motifs of stucco altars of the 8th century*. master's thesis. supervised by samad samanlian. Tehran: university of arts, faculty of applied arts.
- Delavaran, E. (2016). *Aesthetic study of islamic inscriptions of shushtar from the 3rd century ah to the end of the qajar period (case examples 1. shushtar grand mosque 2. imamzadeh abdullah tomb 3. seyyed mohammad golabi tomb)*. master's thesis. supervised by hamidreza qlichkhani. tehran: Sooreh university, faculty of art and architecture.
- Gardner, H. (1986). *Gardner's art through the ages, revised by Horst Delacroix. and Richard j. Tennessee*, translated by Mohammad Taqi Faramarzi. Tehran: Āgah.
- Heydari, A. (2013). *the form and content of altar decorations in the 8th and 9th centuries ah in yazd province*. master's thesis. Yazd: Yazd azad university of art and architecture.
- Honarfar, L. (1971). *treasure of historical monuments of isfahan. ancient monuments and historical tablets and inscriptions in isfahan province*. isfahan: saghafi. dana information network: <https://dana.ir/262308>
- Monazah, A. (2012). *study of the graphic structure of lines and motifs of the great mosque of neyriz; designing the inscription according to the inscription of the great mosque of neyriz and similar inscriptions*. master's thesis. under the guidance of Mohammad Khazaei. Tehran: Tarbiat Modares university, faculty of art and architecture.
- Parvareh, M. (2012). *study of the inscriptions of the grand mosque of nain and its application in font design (intertextual approach)*. master's thesis. supervised by hamid farahmand borujeni and maryam lari. isfahan: isfahan university of art.
- Pat, F. & Sabaei, N. (2019). Conceptual changes of Mihrab, emphasizing on third and fourth century AH sources. *quarterly journal of islamic history research*, 9(34), 73-87.
- Qorashi-banaei, A. A. (1412 ah). *Qāmūs al-Qur'ān*. vol. 2. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Sahragard, M. (2008). *the effect of calligraphy developments on architectural inscriptions (sassanian to timurid periods)*. master's thesis. supervised by ali asghar shirazi. Tehran: shahed university, faculty of arts.

- Sajjadi, A. (2013). *the evolution of the altar in islamic architecture of iran from the beginning to the mongol invasion*. master's thesis. supervised by Susan Bayani. Tehran: Tarbiat modares university, faculty of humanities.
- Salehi, S., Khazaei, M. & Ahmadpanah, S. A. (1400). The structure and visual characteristics of Kufic inscriptions Imamzadeh Abdullah Shoushtar. *Journal of Glory of Art*, (58), 5-19.
- Sarmadi, S. M. (2017). *A comparative study of the inscriptions and decorative patterns of the grand and red mosques in saveh from the safavid period*. master's thesis. supervised by abdolkarim attarzadeh and soleiman saeedabadi sonboli. Tehran: Soore university.
- Shateri, M. (2013). Isfahan grand mosque. *quarterly scientific and technical artistic journal*, 34(61), 67-90.
- Sheikhi, A. & Kholousi-rad, Z. (2019). Study of the Decoration and manuscripts of the Kharazmshahi Jami Mosque in Gonabad. *Fine Arts journal*, 24(3), 77-88.
- Sodani, B. & Khani, H. (2019). Investigation of Shia symbols in the Jameh Mosque of Varamin. *scientific research journal of islamic art studies*, 15(34), 47-71.
- Zakeri, M. & Memarian, Gh. (2005). Neyriz grand mosque. *fine arts journal*, (24), 63-71.
- Zanganeh Inanloo, Z. (2012). *preservation and restoration of the wooden altar of the grand mosque of abyaneh*. master's thesis. supervised by Ahmad Salehi Kakhki. Tehran: Tehran Azad university, faculty of art and architecture.